

ІСТОРІЯ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

УДК 930.2:94(477.54/.62)

В. І. Танцюра, О. О. Пересада
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

**СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА ЯК ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИЙ РЕГІОН.
ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА**

Дана стаття присвячена такому значному регіону нашої держави, як Слобідська Україна. У ній аналізується основні етапи її розвитку від початку існування, розглядаються зміни територіальні поділу, роль та значення слобідських полків, їх функціонування. Розглядаються та узагальнюються історіографія та джерела досліджень даної тематики. Прогалини дослідження цієї теми в історичній літературі на сьогодні ще залишаються. Варто їх заповнити.

Ключові слова: історія, історіографія, регіони, джерела, козацтво, міста, села, губернії, Слобідська Україна.

Данная статья посвящена такому значительному региону нашего государства, как Слободская Украина. В ней анализируются основные этапы её развития с начала существования, рассматриваются изменения территориального разделения, роль и значение слободских полков, их функционирование. Рассматриваются и обобщаются историография и источники исследований по данной тематике. Пробелы в исследовании этой темы в исторической литературе ещё остаются. Целесообразно их заполнить.

Ключевые слова: история, историография, регионы, казачество, города, сёла, губернии, Слободская Украина.

This article focuses on such a significant region of our country as Slobidska Ukraine. It analyzes the main stages of its development from the moment of its foundation. It views the role and importance of slobidcki regiments. Both historiography and topic research sources are examined and summarized. In historical literature dealing with this region there are still gaps to fill in.

Keywords: history, historiography, regions, source, Cossacks, town, village, province, Slobidska Ukraine.

Слобідська Україна як історико-географічний регіон. Основні етапи розвитку

Слобідська Україна – один з найстаріших регіонів України. Це велика індивідуальна територіальна одиниця, яка об'єднується за загальними ознаками (економічний район, географічний район). Територія Слобожанщини більша за територію сучасних Бельгії або Швейцарії, а історія насичена знаковими подіями. Серед них загадки «половецьких ідолів», контакти Русі і Хозарії, битва князя Ігоря на р. Каяла, автономія козацьких полків XVII–XVIII ст.; життя та побут професорів і студентів університету XIX–XX ст.; міфи «першої столиці»; трагедії та подвиги в період Великої Вітчизняної війни; діяльність видатних діячів культури, політики, бізнесу.

Історико-географічний регіон Слобідської України (Слобожанщина) розташований на північному сході України та південному сході Центрального Чорнозем'я Росії. Утворився в XVII ст. на прикордонні Речі Посполитої, Московії та Кримського ханства. До Слобідської України входила територія теперішніх Харківської, східної частини Сумської (до р. Сейму), північних частин Донецької (до р. Бахмутки) та Луганської (до р. Айдару), південно-східної частини Воронежської (правобережжя Дону від м. Коротояка до м. Богучара, заплава річки Підгірної з м. Калач на лівому березі Дону), південно-західної частини Белгородської (м. Грайворон, Хотимизьк), південної частини Курської (м. Глушково, м. Суджа) областей.

З кінця XVI особливо з 30-х рр. XVII ст., щоб позбутися феодального, національного та релігійного утиску, Слобідську Україну почали поступово заселяти українські переселенці

© В. І. Танцюра, О. О. Пересада, 2013

з Лівобережної та Правобережної України. Наприклад, серед мешканців м. Миропілля 1671 р. були переселенці з Київщини, Ромнів, Сум, Конотопа, Недригайлова, Ніжина, Охтирки, Лебедина.

У складі населення Слободи Терновської були переселенці з Чернігівщини, Полтавщини, Київщини, Волині, зі Львова.

Слободи було створено з дозволу царського уряду. Від цих слобод місцевість дістала назву Слобідської України. Козацькі Слободи користувалися певними вольностями.

Одночасно з українцями територія Слобожанщини заселялася й російськими служилими людьми, селянами-втікачами, холопами. Переселення відбувалося здебільшого з південних районів Росії.

Історики Слобідської України на підставі аналізу документальних матеріалів констатували швидке зростання кількості населення протягом XVII–XVIII ст. За даними А. Г. Слюсарського, 1657 р. у краї нараховувалося всього 64 населених пункти та близько 100 тис. чол., наприкінці XVIII ст. – 19 міст, 630 слобод, 406 сіл, 3 погости, 2111 хуторів, в яких мешкало понад 1 млн. осіб. За національним складом за даними п'ятої ревізії (1795 р.), з усіх мешканців чоловічої статі (494 842) українців було 424 996, тобто 85,88 %. У 50-ті рр. XVII ст. царський уряд сформував з українських переселенців козацькі слобідські полки (5), які в другій половині XVII – першій половині XVIII ст. були заслоном від нападів кримських та ногайських татар. У цей період тут існував полково-сотенний устрій, за якого полк водночас був військовою та територіальною одиницею.

Проводячи централізаторську політику, Катерина II 1765 р. ліквідувала козацьке самоврядування. Слобожанщина була перетворена в Слобідсько-Українську губернію, яка складалася з Ізюмської, Острогозької, Охтирської, Сумської, Харківської провінцій. Адміністративним центром Слобідсько-Української губернії став Харків. Військовому губернаторові Слобідсько-Української губернії було також підпорядковано українське населення Війська Донського, Белгородської, Воронежської, Казанської, Саратовської та Астраханської губерній. За переписом 1773 р. у Слобідсько-Українській губернії налічувалося 670 населених пунктів, в яких мешкало 666031 чол., у т. ч. 390 197 військових обивателів, 225 620 державних і поміщицьких селян.

1780 р. Слобідсько-Українську губернію було ліквідовано і, за винятком Острогозької провінції, вона ввійшла до складу Харківського намісництва з адміністративним центром у Харкові. Харківське намісництво поділялося на 15 округів-повітів: Білопільський, Богодухівський, Валківський, Вовчанський, Золочівський, Ізюмський, Краснокутський, Лебединський, Миропільський, Недригайлівський, Охтирський, Сумський, Харківський, Хотмизький, Чугуївський. За даними 1788 р., у цьому намісництві налічувалося 15 міст та 1777 інших населених пунктів, в яких жило 796 808 чол. (без дворян). За указом Павла I Харківське намісництво було ліквідовано (1796 р.), а його територію включено знову до складу Слобідсько-Української губернії.

З 1835 р. Слобідсько-Українська губернія почала називатися Харківська губернія. Вона складалася із 11 повітів. Із попередніх 15 повітів були вилучені Білопілья, Золочів, Краснокутськ, Миропілля, Недригайлов, Чугуїв, Хотмизьк. Землі цих повітів увійшли до існуючих, а також створеного Старобільського повіту. На початку XIX століття українські землі, в тому числі й Слобідська Україна, що були у складі Російської імперії, входили до 9 губерній: Київської, Харківської, Полтавської, Катеринославської, Херсонської, Подільської, Чернігівської, Волинської і Таврійської (без Криму). Значна частина українського населення мешкала поза межами цих губерній – на Курщині і Воронежчині, Доні і Кубані.

Після лютневої (1917 р.) революції Центральна Рада намагалася поширити свою владу і права на повіти сусідніх губерній, де більшість населення становили українці. Щодо Слобожанщини, то

це – Грайворонський, Путивльський, Новооскольський повіти Курської губернії, а також Валуйський та Богучарський повіти Воронежської губернії. Але ці сподівання не виправдались і до нашого часу.

На початку 20-х років відбулись значні зміни в адміністративно-територіальному поділі. При утворенні у 1920 р. нової Донецької губернії до неї відійшли Старобільський повіт, чотири волості Ізюмського і дві Куп'янського повітів. На початку 1920 р. створився новий повіт – Чугуївський.

7 березня 1923 р. постановою ВУЦВК було відмінено старий адміністративний поділ (волость – повіт – губернія – центр), введено новий (район – округ – губернія – центр).

Харківську губернію було розділено на п'ять округів: Харківський (24 райони), Богодухівський (12 районів), перетворений у кінці 1923 р. в Охтирський, а також Ізюмський (11 районів). Ця адміністративно-територіальна реформа незабаром була завершена скасуванням губерній (1 серпня 1925 р.). Україна поділялася на 40 округів та 706 районів. Центрами округів були Харків, Куп'янськ, Ізюм. Такий поділ проіснував до 1932 р.

Спочатку були ліквідовані округи і створена система управління «район – центр» з безпосереднім підпорядкуванням районів центральним органам. Одночасно було ліквідовано 9 невеликих районів. Землі сучасних Красноградського та Кегічівського районів входили до Полтавського округу.

З 27 лютого 1932 р. відбувся перехід на триступеневу адміністративно-територіальну систему: центр – область – район. Тоді ж була утворена і Харківська область. 17 липня 1932 р. її східна частина відійшла до новоствореної Донецької області. У подальшому з частини території Харківської області були утворені Полтавська (22 серпня 1937 р.) та Сумська (10 січня 1939 р.) області.

З березня 1981 р. були введені нові нормативні акти щодо поділу України – це область, район, місто, район у місті, селище міського типу, сільрада, село, селище. Ця система поділу існує і в наші часи.

На сьогодні Харківська область поділяється на 27 районів і 7 міст (Харків, Ізюм, Куп'янськ, Лозова, Люботин, Первомайський, Чугуїв) обласного підпорядкування. У місті Харкові утворено 9 районів. Райони області поділено на 60 селищних і 381 сільську раду.

Сьогодні назву «Слобожанщина» використовують як неофіційну для Харківської та Сумської областей.

У 2003 р. створено єврорегіон «Слобожанщина» як вищу форму прикордонного співробітництва між Харківською та Белгородською областями України й Російської Федерації. Він має сприяти розвитку на суміжних територіях економіки, інфраструктури, соціальної підтримки, реалізації основних соціально-культурних функцій прикордоння.

Важливими складовими економічного потенціалу Харківської області є сусідство з вугільно-металургійною базою України – індустріальними областями Донбасу й Придніпров'я, аграрно-індустріальними регіонами – Полтавщиною й Сумщиною. До того ж Харківщина має зручне транспортно-географічне положення на перехресті міжнародних шляхів.

На початку ХХ ст. Харківщина, як і вся Україна, була охоплена бурхливими політичними подіями. Ставлення до цих подій можуть бути різними, але саме в цей період Харківщина мала вирішальне значення в розвитку деяких процесів у цілому в державі. Саме тому з початку 1919 р. місто Харків стало і протягом 15 років (до 23 січня 1934 р.) залишалось столицею Української Республіки. Це мало неабияке значення для подальшого розвитку міста та краю.

Історіографія та джерела

Одними з перших за хронологією праць, що мали відношення до історії Слобідської України, були історичні розвідки видатного українського письменника Г.Ф. Квітки-Основ'яненка, присвячені історії слобідських полків [17, с. 30–51] та Харківській фортеці [17, с. 104–108]. Важливим кроком на шляху розвитку історіографії Слобідської України стала поява «Історико-статистического описания Харьковской епархии» архієпископа Харківського і Чернігівського Філарета (Д. Г. Гумілевського) [26].

Праця М. Гербеля, колишнього офіцера, була першою в Російській імперії спробою написання історії Ізюмського армійського полку [9]. У ній, так само як і в дещо пізніших за часом появи «Слободских казачьих полках» – П. Головинського [10], доволі детально розглянуто військовий аспект козацького устрою відповідно Ізюмського і всіх слобідських полків, їхній бойовий шлях у війнах XVII–XVIII ст. Праці С. Альбовського [2], відомого дослідника історії Слобожанщини, притаманне більш детальне дослідження історії Харківського полку. Це була одна з кращих праць з цієї теми тих часів.

Якщо М. Гребель, П. Головинський та Є. Альбовський у своїх працях розглядали здебільшого військовий аспект історії Слобідської України, то такі вчені, як І. І. Срезневський [24], В. Данилевич [13], М. Петров [22, с. 23-51, 313-340] та І. Теличенко [25, с. 10-15] у своїх статтях та розвідках здебільшого досліджували окремі сторони козацького ладу в Слобідській Україні. Це – проблеми заселення регіону, час і обставини утворення козацьких полків, історія фінансів, окремих осіб із числа слобідської старшини.

У 60–80-х рр. XIX починається критичне висвітлення історії Слобідської України, ідеалізація окремих сторін діяльності старшин. Змінюється критика негативних рис старшинського управління більш прискіпливим дослідженням історії формування козацької еліти. До цього напряму належали твори П. Головинського, А. Шиманова, О. Твердохлебова [11].

Але своє найповніше і найяскравіше втілення історичне краєзнавство Слобожанщини знайшло в творчості видатного українського історика, академіка АН УРСР, відомого громадського діяча Дмитра Івановича Багалія (1857–1932).

Наукова спадщина Д. І. Багалія включає близько 350 публікацій, у тому числі підручників, монографій, археографічних видань і статей з історії України і Росії. Подальша розробка історії Слобідської України пов'язана з іменами його колег, учнів [4]. Д. І. Багалій піддає сумніву низку тверджень попередніх істориків. Зокрема, учений наголошував на демократичному походженні місцевої козацької старшини, перевазі станових і економічних інтересів слобідських старшин над політичними [6]. На думку дослідника і його учнів, соціальне виділення старшини слобідських полків пов'язане з майновим розшаруванням козацтва, зосередженням старшинами в своїх руках основної маси земельних угідь юридичним закріпленням спадкоємності старшинського звання. Не останнє місце серед досліджуваних Д. І. Багалієм проблем займали питання боротьби українських переселенців проти нападів кочівників на Слобідську Україну, поява тут козацького військово-адміністративного ладу, проблеми військового будівництва міст та укріплених ліній.

При написанні своєї фундаментальної праці «Історія Слобідської України» вчений провів широкі наукові пошуки в архівах та бібліотеках Петербурга, Москви, Києва, Харкова, Полтави. Офіційні урядові документи (книги переписувачів, межові книги, жалувані грамоти, накази воєводам, картографічні дані), козацько-старшинські літописи, записки сучасників та очевидців, фамільні записки, пам'ятки народної творчості (історичні пісні, сказання, билини) містили значний фактичний матеріал з історичної географії та соціально-економічної історії краю. Характерною особливістю дослідження Багалія є використання пам'яток матеріальної культури, даних археології та етнографії.

Важливо підкреслити, що «Історія Слобідської України» написана простою і зрозумілою українською мовою. Для багатьох ця книга стала першим посібником з української мови і українознавства в цілому. Після її видання майже всі наукові твори Д. І. Багалія починають друкуватися українською мовою.

У своїх дослідженнях на початку XX ст. торкався проблематики окремих питань історії Слобідської України відомий історик М. С. Грушевський. Він відзначив, що територія Слобідської України в 50-х рр. XVII ст. стала місцем діяльності опозиційних гетьманській владі козацьких старшин. Грушевський применшував роль Слобожанщини в українських державотворчих процесах XVIII–XIX ст. [12, с. 78] Це не могло не вплинути на особисті відносини між Д. І. Багалієм і М. С. Грушевським, які ніколи не були теплими, а наприкінці 20-х років вони загострилися ще більше. Але інакше бути їм не могло. Стрижнем праць Д. І. Багалія було географічне начало, а М. С. Грушевського – національне. Наукова і громадська діяльність

Д. І. Багалія проходила в основному під гаслом аполітичного культурництва, у М. С. Грушевського вона була відверто політизована. Але в загальному контексті розвитку власне української історичної науки, пише В. В. Кравченко, творча діяльність як Д. І. Багалія, так і М. С. Грушевського свідчила про поступовий розвиток української історіографії кінця XIX – початку XX ст. [5, с. 8].

У 20-ті роки XX ст. свої думки з історії Слобожанщини висловлюють Г. Хоткевич та С. Таранущенко. Якщо Г. Хоткевич у низці недоліків, що проявилися на Слобожанщині у XVIII ст., звинувачує російських чиновників, то С. Таранущенко [27, с. 77; с. 18] наголошує на соціальному антагонізмі між вірними царському уряду старшинами і козацькою масою.

Учень М. Грушевського, В. Юркевич, наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. XX ст. ретельно дослідив систему виборності старшинства, старшинський прошарок переселенських громад під час української еміграції за Московський кордон у 50-х рр. XVII ст. [30].

Історики, що досліджували українську історію в 30-х – 60-х рр. XX ст. поза межами Радянської України, вважали Слобожанщину регіоном без політичної історії [18]. Вони заперечували політичну діяльність старшини слобідських полків, що не відповідало реаліям.

У 50-х – 80-х рр. XX ст. проблем історії Слобідської України торкалися у своїх роботах українські історики К. Стецюк, Ф. Шевченко, О. Гуржій [28, с. 66-79]. Звертаючи увагу на соціальні суперечності в слобідських полках др. пол. XVII–XVIII ст., деякі радянські історики намагались пов'язати їх лише з класової точки зору з антифеодальною боротьбою, утвердженням феодальних відносин.

Серед радянських істориків варто згадати А. Г. Слюсарського у 50-х–60-х рр. XX ст. [23]. Дослідник намагався синтезувати увесь накопичений матеріал з історії соціально-економічного розвитку Слобідської України, але його роботам бракує послідовності. Критикуючи істориків, він за кілька сторінок повторює їх думки як свої.

Низку досліджень, присвячених слобідсько-українському минулому, здійснено російськими вченими. У змістовному дослідженні З. К. Звездіна розглядаються методи нагромадження козацькою старшиною матеріальних цінностей, питання про початок експлуатації підданого населення [16]. Участь козацьких полків в освоєнні південно-західного прикордоння Московської держави в XVII ст., у будівництві захисних ліній і їх обороні досліджується в роботах В. П. Загоровського [15].

Інший російський дослідник В. В. Важинський [7] вивчає форми землекористування слобідських полків, втягнення козацького землеволодіння в загальноросійський процес переведення помість у вотчини.

У цілому процес дослідження проблем, пов'язаних з історією Слобідської України, мав своїм результатом появу численних праць різної наукової ваги. Рівень дослідженості даної теми в історичній літературі на сьогодні залишається неоднорідним – деякі аспекти (козацький устрій, заснування міст-фортець Слобідської України) досліджено значно краще за решту. Можна виявити певні прогалини порівняно з розробкою Гетьманщини. Насамперед, це брак генеалогічних і просто графічних досліджень, праць про перехід місцевої козацької старшини у загальноросійське дворянство.

Джерельна база історії Слобідської України досить широка. Джерельні матеріали можна поділити на такі групи:

- актові матеріали (документи Розрядного приказу, Військової колегії, численні переписи, реляції тощо);
- літописи та історичні твори (літопис С. Величка, літопис родини Квіток);
- описово-статистичні твори (описи міст, описи Харківського намісництва);
- мемуари та епістолярні джерела (спогади К. Манштейна, А. Т. Болота, М. О. Милорадовича, листи Петра І, щоденники Я. Марковича, шведських офіцерів – учасників Північної війни);
- літературні твори XVIII ст. (панегірик І. Орновського, присвячений родині Донців-Захаржевських).

Найбільшим за обсягом і значенням є масив різноманітних актових матеріалів другої половини XVII – першої половини XVIII ст., опублікованих у XIX–XX ст. Найважливішими публікаціями є «Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве министерства юстиции» [21], «Акты Московского государства» [1], «Дополнения к актам историческим», а також «Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства в XVI–XVIII ст.» [14] та «Материалы для истории г. Харькова в XVII веке» [3], зібрані Д. І. Багалієм.

Цінним джерелом з історії раннього етапу існування Харківського полку є «розбірні книги черкасам» (перепис козаків, селян та міщан, які проживали в містах та селах полку) 1660 р. Даний документ був знайдений і опублікований В. Юркевичем як додаток до статті «Харківський перепис 1660 р.» [29, с. 129-173]. Певні важливі дані про військову організацію ранніх переселенців на Слобожанщину середини XVII ст., їхнє озброєння, передумови формування слобідських козацьких полків містять офіційні російські документи, опубліковані у відомому ювілейному збірнику «Воссоединение Украины с Россией» [8], маловідомі подробиці бойового шляху слобідських полків висвітлені в «Материалах для истории Воронежской и соседних губерний» [19] та «Материалах для очерка служебной деятельности Шидловских в Слободской Украине в 1696–1727 гг.» [20].

Література

1. Акты Московского государства. – СПб., 1894. – Т. II. – 773 с.; Т. III. – 1901. – 674 с.
2. Альбовский Е. А. История Харьковского Слободского казачьего полка / Е. А. Альбовский. – Х. : Типография губернского правления, 1895. – 218 с.
3. Багалей Д. И. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства в XVI–XVIII ст. / Д. И. Багалей. – Х., 1890. Т. I. – 222 с.; Т. II. – 1905. – 112 с.; Багалей Д. И. Материалы для истории г. Харькова в XVII веке / Д. И. Багалей. – Х., 1905. – 112 с.
4. Багалей Д. И. Очерки из колонизации степной окраины Московского государства / Д. И. Багалей. – М., 1887. – 614 с.; Багалей Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования / Д. И. Багалей, Д. П. Миллер. Т.1. – Х. : Хагок, 1905. – 568 с.; Барвинский В. Исторический очерк Харьковской губернии / В. Барвинский – Х., 1918. – 22 с.
5. Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Передмова, коментар В. В. Кравченко / Д. І. Багалій. – Х. : Дельта, 1993. – 256 с.
6. Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Д. І. Багалій. – Х. : Основа, 1990. – 256 с.
7. Важинский В. М. Землевладение и складывание общины однодворцев в XVII веке. На материалах южных уездов России / В.М. Важинский. – Воронеж : Изд-во ВГПИ, 1974. – 421 с.
8. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. Т. I. – М. : Изд-во АН СССР, 1953. – 585 с.; Т. II. – 560 с.; Т. III. – 647 с.
9. Гербель Н. И. Изюмский слободской козацкий полк / Н.И. Гербель. – СПб., 1864. – 264 с.
10. Головинский П. И. Слободские козацьки полки / П.И. Головинский. – СПб., 1864. – 246 с.
11. Головинский П. Слободские козацьки полки / П. Головинский. – СПб., 1864; Шиманов А. Л. Главнейшие моменты в истории землевладения Харьковской губернии / А. Л. Шиманов // Киевская старина. – 1882. – № 11-12; Твердохлебов А. О. Наследственное полковничество. / А. О. Твердохлебов // Киевская старина. – 1887. – № 5. – С. 168.
12. Грушевський М. С. Історія України Русі: в 11 томах, 12 книгах / М. С. Грушевський. – К. : Наукова думка, 1995. – Т. 8.; Грушевський М. С. Ілюстрована історія України / М. С. Грушевський. – К. : Наукова думка, 1995. – 542 с.
13. Данилевич В. Из истории управления Слободской Украиной в XVII столетии / В. Данилевич. – Х., 1906. – 9 с.
14. Дополнения к актам историческим, собранные и изданные археографическою комиссиею. – СПб., 1875. – Т. IX. – 353 с.
15. Загоровский В. П. Белгородская черта / В. П. Загоровский. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1969. – 304 с.; Загоровский В. П. Изюмская черта / В. П. Загоровский. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1980. – 239 с.
16. Звездин З. К. К вопросу о социальных отношениях на Слободской Украине в конце XVII – начале XVIII в. / З. К. Звездин // Исторические записки. – 1952. – Т. 39. – С. 181-203.

17. Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Про слобідські полки / Г.Ф. Основ'яненко Твори. Т.7. – К.: Наукова думка, 1970. – С. 48–50.
18. Крип'якевич І. П. Історія України / І. П. Крип'якевич. – Львів: Світ, 1992. – С. 248; Крупницький Б. Слобідська Україна / Б. Крупницький // Енциклопедія українознавства. Загальна частина – К., 1995. – Т. 1. – С. 464; Дорошенко Д. Нарис історії України / Д. Дорошенко. – Мюнхен, 1966. – Т. 2. – С. 223.
19. Материалы для истории Воронежской и соседних губерний. Т. 1. – Воронеж, 1887. – 420 с.
20. Материалы для очерка служебной деятельности Шидловских в Слободской Украине в 1696–1727 гг. – СПб., 1896. – 266 с.
21. Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве Министерства юстиции. – М., 1869. – Кн. 1; 1884. – Кн. 4; 1889. – Кн. 6; 1894. – Кн. 9; 1896. – Кн. 10; 1901. – Кн. 12; 1903. – Кн. 13; 1905. – Кн. 14.
22. Петров Н. И. К истории колонизации Слободской Украины / Н. И. Петров // Киевская старина – 1888. – № 4. – С. 23–51; № 6. – С. 314–340.
23. Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII–XVIII вв. / А. Г. Слюсарский. – Х.: Кн. – газ. вид., 1964. – 460 с.
24. Срезневский И. И. Историческое обозрение гражданского устройства Слободской Украины со времен ее заселения до преобразования в Харьковскую губернии / И. И. Срезневский. – Х., 1883. – 24 с.
25. Теличенко И. В. К истории финансов в Малороссии и Слободской Украины / И. В. Теличенко // Киевская старина – 1888. – Т. 21. – С. 10-15.
26. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Ч. II и III / Филарет (Гумилевский). – М., 1858. – 605 с.
27. Хоткевич Г. До історії Слобожанщини // Наукові записки науково-дослідчої кафедри історії української культури ім. Д. І. Багалія / Г. Хоткевич. – Х., 1927. – Т. 6. – С. 77; Таранущенко С. Покровський собор у Харкові / С. Таранущенко. – Х., 1923. – 32 с.
28. Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. / Ф. П. Шевченко. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 500 с.; Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50–70 рр. XVII ст. / К. І. Стецюк. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – 364 с.; Гуржій О. І. Підсудництво – як соціальне явище на Україні доби феодалізму // Феодалізм на Україні: Збірник наукових праць / О. І. Гуржій. – К.: Наукова думка, 1990 – С.66-79.
29. Юркевич В. Харківський перепис 1660 р. / В. Юркевич // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. Книга XX – К., 1928. – С. 138-172.
30. Юркевич В. Еміграція на Схід і залюднення Слобожанщини за Богдана Хмельницького / В. Юркевич. – К. : Друк. ВУАН, 1932. – 188 с.